

Öküzün Boynuzlarında Duran Dünyalar: Öküzü Türk Kültüründe Folklorik Bir Metafora Dönüştüren Tarihsel Sürecin Tahlili

The World that Linger on the Ox's Horns: The Analysis of the Historical Process that Convert the Ox Theme into a Folkloric Metaphor

Uğur ALTUĞ^{1*}

¹ Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Çankırı, Türkiye

*Sorumlu yazar/
Corresponding author:
uguraltug@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 03.12.2025
Kabul/Accepted: 30.03.2026

Atıf/Cite as:
Altuğ, U. (2026). Öküzün boynuzlarında duran dünyalar: öküz temasını folklorik metafora dönüştüren tarihsel sürecin tahlili. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(1), 362-372.

Öz

Amaç: Öküz, Türk folklorunda bugün, atasözü, deyim, mâni, masal, türkü gibi sözlü/soyut unsurlarda sıkça karşılaşılan önemli temalardan biridir. Bu folklorik unsurlar ayrıntılı bir biçimde incelendiğinde, öküz kavramının çok çeşitli konu ve biçimlerde epey sıkça kullanılmış bir motif olduğu görülür. Bu malzemeler ve tarihsel süreçlerin incelenmesi, insanlığın modern öncesi dönemlerinde öküzün hem pratik hayatta hem de bellek, algı ve anlam dünyasında önemli bir yere sahip olduğunu kanıtlıyor. Orta zaman dünyasının imgeleminde kıyamet ile yaşam arasındaki çizgi öküzün boynuzlarındaki dengenin inceliği ölçüsündeydi ve dünyayı öküzün boynuzları taşıyordu. Bu düşünce genel geçerliliği olan bir kanıydı. Geleneksel dünyada ve toplumlarda öküzü insan zihniyetinde bu konuma ve yaşamsal bir unsura dönüştüren koşul ve belirleyiciler tarihsel araştırmalar yoluyla açığa çıkarılabilir. Çünkü herhangi bir ögenin folklorik metafora dönüşebilmesi için uzun sürelerle, birçok yaşanmışlıklara ve bunun sonucunda ortaya çıkan sosyal yapıları ihtiyacı vardır. Bu çalışmanın amacı da öküzü Türk kültüründe folklorik bir temaya dönüştüren tarihsel sürecin ana hatlarını analiz ederek ortaya koymaktır.

Yöntem: Öküz temasının işlendiği soyut kültürel mirasımızın önemli öğeleri olan atasözleri ve deyimlerin tespiti ve bunların çeşitli yöntemlerle sınıflandırılması yoluyla veri oluşturulmaya çalışılmıştır. Çünkü bu veriler pratik ve pragmatik gerekçelerle kullanılan öküzün uzun süre zarfında gündelik hayatın, ekonomik ve malî faaliyetlerin yanı sıra kültürel ve zihniyet kodlarının önemli öğelerinden birine dönüşmüştür. Özellikle Osmanlı dönemi bu sürecin belirleyici evresini oluşturduğu için, bu metafor imparatorluğun tarımsal yapısı temelinde incelenmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda mesele Osmanlı arşiv belgeleri temelinde inşa edilmiştir.

Bulgular: Öküz temasının tarihsel arka planının incelenmesi sonucunda elde edilecek veriler, bugünkü Türk toplumunun bir takım folklorik değerlerinin açıklanmasında önemli katkılar sağlayabilir. Milyonlarca belge içeren arşivler; büyük bir tarım imparatorluğu olan Osmanlı döneminde öküzler üzerine kurulu çok ciddi sosyo-politik yapı ve temeller olduğunu göstermektedir. Söz konusu bulgular Türk tarihinin yanı sıra kültürel ve folklorik yapısının da şekillendiği evrelere bir pencere açmaktadır.

Sonuç: Bu bakımdan, Türk folklorundaki çeşitli öğelerin Osmanlı tarihinde uzun süreli yaşanmışlık ve yapıların üretmiş olduğu arşiv belgeleri ışığında ele alınmasıyla yeni çığır açabileceği anlaşılmaktadır.

Özgünlük: Soyut folklorik malzemelerden tespit edilen öküz temasının Türk tarihi, kültürü ve düşünce yapısının önemli parçalarından birine dönüşmesi süreci, orijinal ve otantik arşiv kayıtlarıyla özgün bir biçimde incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı imparatorluğu, folklor, öküz, tarım.

Abstract

Aim: The ox is one of the most important themes used in the verbal / abstract elements of Turkish folklore such as proverbs, idiomatic expressions, poems, tales, folk songs, etc. When these folkloric elements are examined in detail it is seen that the ox theme has been used in many various forms. From such usages in the historical process, it appears that the ox had been an important cultural pattern both in the practical life and in the memorial, sensational and perceptual worlds of the pre-modern human being. Moreover, in the imaginations of those people, the thin line between life and doomsday was balanced on the horns of an ox; it was the ox that was carrying the world on its horns. The conditions and determinants that convert the ox into a vital element in human mind in the traditional societies can be understood by the analysis of historical processes. Any social-linguistic elements' being changed into folkloric metaphors requires long time, lively practices and the social and economic structures that come up as a result these processes. The aim of this study is to analyze and reveal the main lines of the historical process that transformed the ox into a folkloric theme in Turkish culture.

Method: An effort has been made to create data by identifying proverbs and idioms, which are important elements of our abstract cultural heritage that deal with the theme of oxen, and classifying them using various methods. This is because these data have become an important element of daily life, economic and financial activities, as well as cultural and mental codes over a long period of time, with oxen being used for practical and pragmatic reasons. Since the Ottoman period in particular constituted a decisive phase in this process, this metaphor has been examined primarily in the context of the empire's agricultural structure. Accordingly, the issue has been constructed on the basis of Ottoman archival documents.

Results: The datum that will be reached by examining the historical background of ox theme will also make contribution for the explanation of some of the folkloric values of the Turkish society. Especially the Ottoman era exhibits a great deal of foundations and socio-political structures which had been built on ox. These findings provide insight into the periods that shaped not only Turkish history but also its cultural and folkloric structure.

Conclusion: In this respect, it is understood that examining various elements of Turkish folklore in light of archival documents produced by long-standing experiences and structures in Ottoman history could open up new avenues.

Originality: The process by which the ox theme, identified in abstract folkloric materials, became an important part of Turkish history, culture, and thought has been examined in an original way using original and authentic archival records.

Key Words: Ottoman empire, folklore, ox, agriculture.

Giriş

Öküz geleneksel dönemin anlam dünyasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda dünyanın öküzün boynuzları üzerinde durduğu düşüncesi neredeyse tüm toplumlarda genel kabul görmüştür. Mitolojik veriler ve sözlü/soyut folklorik öğeler bu düşüncenin Türk kültüründe de bulunduğunu göstermektedir. Buna göre, *dünya, bir sarı öküzün boynuzları üzerinde durmaktadır. Sarı okuz herhangi bir sebepten dolayı hareket ettiği zaman dünya sallanır; depremler vücuda gelir* (Akman, 2012, s. 2). Öküz fiziksel görüntüsü sebebiyle mi böyle bir algının merkezine yerleştirilmiş ve dünya onun boynuzları üzerine oturtulmuştur? Halbuki bu düşüncenin belirlediği dönemde insan toplulukları öküzden daha iri ve ondan daha tehlikeli hayvanlarla da iç içe yaşıyorlardı. Dünyanın taşınması ve hayatın sürmesi işi ve sorumluluğu hangi nedenlerle öküzün boynuzlarına yüklenmişti?

Eskiçağ toplumlarında kutsal bir yere sahip olan öküz-boğa, bazı kültürlerde kendisine tapınılan bir tanrı olarak karşımıza çıkmaktadır. Öküz-boğa pek çok kültürde olduğu gibi Türk toplumlarında da Tanrılara kurban edilen başlıca sunulardan biridir. Söz konusu kurbanların en kıymetli varlıklardan seçilmiş olması, bunların değeri ve bu toplumdaki önemi hakkında bir fikir verir. Nitekim bu hayvanlar Türk mitolojisinde ve Eski Türk inançlarındaki ongunlardan, yani kutsal ve uğurlu sayılan unsurlardan biriydi. Öküz-boğa, başta tarihi yazılı şekilde ilk kez kayda geçiren Sümerlerde olmak üzere, eskiçağda Elamlılar gibi pek çok kültürde bir tanrı figürüne dönüştürülmüştür. Eski Mısır inancında Tanrı Ptath yeryüzünde Apis Öküzü olarak tezahür etmişti ve bu hayvanlar yine aynı kültürde Hathor öküzü formunda kutsanmıştı. Tıpkı Apis ve Hathor gibi, Yunanlılarda Serapis, Etilerde Gud, Hititlerde Hurri ve Serri adlı öküz-boğalar tanrısal birer unsura dönüşmüştür (Uraz, 1994, ss. 149-150; Akman, 2012, s. 5).

Yukarıda öküz ve boğaların Türk kültüründe tanrılara kurban edilen en önemli sunulardan biri olduğunu belirtmiştik. Zerdüştlük dininde de kurban edilen öküz-boğanın, yine İran'da ortaya çıkan Mithracılık dininde bizzat Tanrı Mithra tarafından kurban edildiği ve bu boğanın iliğinden buğday ve kanından da bağların yeşerdiği inancı mevcuttur (Korkmaz, 2010, s. 80; Akman, 2012, s. 5). Hint kültüründe Tanrı Şiva'nın aracı olarak kabul edilen öküz ve boğalara verilen kutsiyet günümüzde halen devam etmektedir. Kur'an-ı Kerim'de Bakara (sığır, inek, öküz) suresinde geçen kıssada, Hz. Musa Sina Dağı'na çıktığında İsrailoğulları yoldan çıkarak altından yaptıkları bir buzağı-sığır heykeline tapınmaya başlamışlardır (Yazır, 2007; Akman, 2012, s. 10). Bu putu sığır formunda yapmış olmaları, Mısır'da ve Ortadoğu'daki inanç kültürlerinde öküz-boğanın yerini de göstermektedir. Kuşkusuz bu eylem, uzun süredir maruz kaldıkları Mısır kültürünün bir tezahürü olmakla birlikte, bu kültürde Apis öküzünün de ne denli önemli bir inanç kültü olduğuna ilişkin bir fikir vermektedir.

Mezopotamya'da ve Anadolu'da yapılan yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılarda tespit edilen öküz heykelleri, öküz kafaları, öküz başlı heykeller, başta Sümerler ve Hititler olmak üzere pek çok medeniyette bu hayvanın taşıdığı değeri ortaya koymaktadır.

Kısaca özetlenen bu örnekler, tarih öncesi ve sonrası dönemlerde geleneksel toplumlarda yaşamış insanların zihniyet dünyası ve imgeleminde öküz-boğa motifinin tanrısal bir şekle ve mahiyete büründüğünü göstermektedir. Öküz teması ile bezeli geniş bir kültürel, edebi ve folklorik gelenek ve birikim günümüzde Anadolu'da halen yaşamaktadır. Bugün türkü, mâni, şiir, atasözü, deyim, kıssa, destan ve masallarda sıkça karşımıza çıkan öküz teması bu formlar içerisinde başlı başına birer kültür mirası ve zenginliği olarak değerlendirilmelidir. Bu itibarla bilhassa öküz motifi temelinde oluşmuş sözlü gelenekten hareket ederek, öküzün genelde eski toplumlarda özelde ise Türk toplumundaki yerini tarihi perspektiften hareketle tespiti gerekir. Öncelikle Türk kültüründe öküz temasının önemli folklorik temalardan biri olduğu olgusu üzerinde durulmalıdır.

Türk Folklorunda Öküz Teması

Günümüzde Türk folklorunun hem somut, hem de soyut ögelerinde öküz temasına sıkça rastlanmaktadır. Anadolu'da köylerde halen öküz koşumları, öküzle çekilen ve tarlayı süren kara saban, öküzlerin koşulduğu kağı, döven/dögen, öküz boyundurukları, çanları, süsleri, öküz boynuzundan yapılmış nesnelere gibi tarımsal üretimde ve kırsal yaşamda kullanılmış birçok araç, gereç ve obje mevcuttur. Bu maddi nesnelere birlikte öküz motifi ekseninde üretilmiş pek çok soyut kültürel ve folklorik unsurun varlığı da devam etmektedir. Tarihi arka planda üretilen tecrübe, kültürel miras ve diğer medeniyetlerle kurulan etkileşimler, öküzü soyut ve somut bir folklor ögesine dönüştüren başat unsurlardır.

Öküzün halâ atasözü, deyim, destan, masal, mitoloji gibi birçok soyut folklor unsurunda varlığını sürdürüyor oluşu, geçmişte ne denli önemli olduğunu gösteren sağlam bir kanıttır. Zira gündelik yaşamda kullanılan somut maddi bir ögenin soyut bir forma evrilebilmesi uzun sürede gerçekleşen ve ancak yoğun ve önemli yaşanmışlıklara gereksinim duyan bir zihniyet inşasının oluşumuyla mümkündür. İnsanoğlunun hayatında önemli bir yeri olan ve bu itibarla insanla iç içe geçmiş unsurlar, zamanla onun algı ve anlam dünyasına da yerleşmeye başlar ve sonrasında da düşünce ve zihniyet yapısının bir parçasına dönüşür. Ancak bu süreç tıpkı jeolojik katmanların oluşumu gibi oldukça uzun bir sürede ve güçlü bir basıncın yani yoğun bir yaşanmışlığın sonunda gerçekleşebilir. Bugün halen mevcut olan soyut ve sözlü gelenek, öküz motifinin söz konusu uzun ve yoğun yaşanmışlık süreçlerinden geçerek gündelik yaşamın ve toplumsal zihniyetin içine yerleştiğini ve bu suretle günümüzde Türk folklorunun yaşayan önemli temalarından birine dönüştüğünü göstermektedir.

Bugün artık folklorik unsurlardan birine dönüşmüş olan öküz teması incelendiğinde ortaya işin arka planını teşkil eden oldukça ilgi çekici ve yoğun bir tarihi süreç çıkmaktadır. Söz konusu sürecin ürettiği malzemeler arasında bilhassa atasözleri en dikkat çekici ögelerdir. Bilindiği gibi atasözleri, adeta çeşitli olgu ve süreçleri formüle eden birer düşünce/zihniyet kalıbı ve formülü hükmündedir. Bu itibarla bir obje, olgu ya da yaşanmışlığın atasözü formuna dönüşümü, ancak yukarıda belirtilen çok uzun bir süre içerisinde ve yoğun yaşanmışlıklar sonucunda gerçekleşebilir. Günümüzde yapılan kültür, tarih, dil, edebiyat ve folklor araştırmaları, öküz ekseninde üretilmiş birçok atasözünün Türk kültürü ve toplumunda halen yaşadığını ortaya koymuştur. Gerek inşa sürecini belirleyen etmenler, gerekse düşünce ve zihniyet kalıbı/biçimine dönüşmüş olmaları nedeniyle atasözleri diğer sözlü/soyut folklorik ve kültürel ögelerden farklı bir mahiyete sahiptir. Atasözlerinin oluşum, gelişim, kuşaktan kuşağa aktarım ve kültürler arası transfer süreci, yoğun ve uzun bir tarihi arka planın sonucunda gerçekleşmiştir. Atasözlerinin bu özellikleri nedeniyle Türk kültürü ve folklorunda öküz temasının tarihi arka planı bu çalışmada atasözleri ekseninde irdelenmiştir. Ancak bu noktada öküzün mitoloji, şiir, türkü, destan, deyim gibi birçok soyut kültür ve folklor ögesinde kullanılan önemli temalardan biri olduğunu tekrar belirtmeliyiz.

Bu bağlamda ilkin öküz temalı bazı atasözlerinin Türkçe'nin temel eserlerinden olan ve Kaşgarlı Mahmud tarafından hazırlanan *Dîvânu Lugâti't Türk* adlı sözlükte kayıt altına alındığını belirtmeliyiz. Bu atasözleri şunlardır: "Öküzün ayağı olmaksızın buzağının başı olmak daha iyidir." "Evdeki buzağı hiçbir zaman öküz olmaz." "Olacak buzağı, öküzler arasından belli olur." "Yaşlı öküz baltadan korkmaz." (Şirin, 2019, s. 7).

Öküz motifi etrafında teşkil edilmiş atasözleri temel bir sınıflandırmaya tâbi tutulacak olursa, bizzat öküzün pratik ve pragmatik biçimde reel hayattaki kullanımıyla ilgili üretilmiş olan bu soyut/sözlü folklorik ögelerin başlı başına bir kategori oluşturduğu görülür. İkinci bir kategoriyi de ahlak, toplumsal yaşam ve çalışkanlık gibi hususlarda öğretici niteliğine bürünmüş sözlü malzemelerde işlenenler oluşturur.

İlk kategori altında değerlendirilebilecek olan sözlü malzemeye ilişkin belli başlı örnekler ana hatlarıyla şu konular içerisinde gösterilebilir:

Öküzün kullanımı ile ilgili olanlar: "Acemi öküz boyunduruk kırar; arık öküze bıçak çalınmaz; at biniciyi, öküz koşucuyu bilir; deli öküzün koşumu iyi olur; evleği koca öküz katar; batmış kağını koca öküz çıkarır; harman dönen öküzün başı bağlanmaz; iyi öküz dönümü bilir; öküzün iyisi boyunduruk altında belli olur."

Öküzün bakımı ile ilgili olanlar: "Düğen öküzün ağzı tutulmaz; koca öküz otluğun yıkıldığı gün doyar; koca öküzün ölümü samandan olsun; baktın martın dokuzu, sal çayıra öküzü; abrulun onunda ya on horum ot, ya öküzün gönünü kurut; kork aprulun beşinden, öküzü ayırır eşinden; samanın iyisini marta koy, marta koymazsan koca öküzün gönünü avluya; kışın koca öküze bakmazsan, yazın derisini yüzersen; öküzü öküz edeceksen yem al, karıyı karı

edeceksen don al; yağlı öküz taşları kayaları sürer; öküz büyük olsun da çift çekmezse çekmesin; boyunduruğu koca öküz çeker; yatan öküz saman olmaz.”

Öküzün çift olarak önemini gösterenler: “Her öküz kendi çiftiyle koşulur; karı kocasını bulmamış, yağşanıp geçer, öküz dengini bulmamış genişlenip geçer; öküz tekini bulmadan çifte yürümez; ortak öküzden buzağı yeğdir.”

Öküzün önemiyle ilgili olanlar: “Koca öküz olmazsa uşağın karnı doymaz; koca öküz ölmeyince yeri belli olmaz; öküz koşulurken, inek sağılırken sevilir; öküz ölür çift kalır; öküzü olmayan akşamdan koşar; öküz gitmezse tarlada balta bekler; adam öküz derdinde, gelin sakız derdinde; tahsildarın iyisi öküzün tekini, kötüsü çiftini sattırır.”

İkinci kategori altında toplumsal, ahlaki ve yaşamsal pratikler çerçevesinde türemiş öküzle ilgili sözlü gelenekler: “Al öküz saman ister, garı da tuman ister; benim gönlüm öküz ile danada, senin gönlün rastık ile kınada; boynuz öküz, semer eşeğe yük olmaz; cahil yiğitten uysal öküz üstündür; çabalayan öküz çifte çok gider; çatılı öküzün arasına girme; dedikodu öküzü de öldürür; düşen öküzü bıçak çeken çok olur; ev danasından öküz olmaz; hırsız evden olursa, öküz bacadan çıkar; iyiliğe iyilik olsaydı, kara öküzü bıçak çalınmazdı; insanlar sözleriyle, öküzler boynuzlarıyla bağlanırlar; mart martlığını gösterir, koca öküzün boynuzunu karlatır; öküz altında buzağı aranmaz; öküz bağıracığına kağına bağırır; öküz çökünce yol gösteren çok olurmuş; öküz eşiyle, döğen dişiyle döner; öküz kendini kesecek bıçağı yalar; öküz öldü döğen kaldı harmanda, akıl gitti fikir kalmadı fermanda; öküz öldü kağına sındı; öküz öldü kan kurudu; öküz öldü ortaklık bozuldu; öküz ölür gönü kalır, yiğit ölür ünü kalır; öküz boynuzları ağır gelmez; öküzü yokuşa sürenin hayatı zorlaşır.”

Atasözlerinin yanı sıra öküz teması temelinde türetilmiş olan diğer sözlü/soyut folklorik malzemenin varlığı ve bunların değerlendirilmesi araştırmacılara toplumsal düşünce tarzı ve kodlarıyla birlikte yaşanan tarih ve bu süreçte inşa edilen kültürel yapı, gündelik yaşam, insanların yaşam realiteleri ve öncelikleri hakkında birtakım fikirler vermektedir. Traktörün tarım yapılan kırsal alana girmesinden sonra eski önemini yitiren öküz, toplumda bugün artık özellikle öğüt, ahlak, dürüstlük, çalışkanlık, disiplin vs. konularda kullanılan atasözleri ve deyimler gibi folklorik malzemelerle yaşamaktadır.

Yukardaki örneklerde görüldüğü üzere, öküzü tarımsal hayatın ve yapıların tanımı ve devamı için vurgulamak bir yana, ahlâk, erdem, yaşam, iş pratiği ve uyarı içeren birçok alanla ilgili söylem ve tanımlarda kullanılan bir metafora dönüştüren şey nedir? Yukarda da belirtildiği gibi, öküz motifinin bugünkü toplumsal kültürümüz ve belleğimiz içerisine taşınması ve halen yaşıyor olması, onun geçmiş dönemlerdeki yerin ve oynadığı rolün önemine işaret eder. Söz konusu geçmişte ortaya koyan tarihi sürecin özü aşağıda irdelenecektir.

Metafordan Realiteye: Türk Kültürü ve Tarihinde Öküz

Öküzün Türk kültürü ve tarihindeki varlığı oldukça erken devirlere uzanmaktadır. Çin ve Türk toplumlarında kullanılan ve her yılın bir hayvanla sembolize edildiği On iki hayvanlı takvimdeki yıllardan biri de öküz ve inek anlamındaki *ud* yılıdır (Turan, 1941, s. 98). Bu erken devirlerde neredeyse Asya'daki bütün Türk toplumlarında öküz-boğa'nın kutsal bir imge olduğu görülmektedir.

Bu bağlamda Altay kuzeyindeki Teleüt Türklerine göre, "Dört gök öküz, tabağa benzeyen dünyayı, kenarlarına koşulmuş olarak tutuyorlardı. Öküzlerin kıpırdamalarından, deprem oluyordu". Yine bu Altay yaratılış destanına göre, "Dünya, çadırı bir otağ gibi idi. Öküzler tarafından çekiliyordu" (Ögel, 1995, s. 248). Kırgız Türklerine göre: "Yerin altında büyük bir okyanus vardı. Bu denizin üzerinde çok kalın bir bulut dolaşırdı. Bulutun üzerinde, çok büyük bir kaya ve kayanın üzerinde de bir 'boz öküz' vardı. Dünya bu öküzün boynuzu üzerinde dururdu." Boz Öküz Kuzey Türk efsanelerinde çokça görülmekte olup Göktürk çağında Kuzeyde yaşayan Kırgız Türkleri de mitolojik olarak bir inekten türemişlerdir. Kırım Türklerine göre de "Dünya, bir boğanın boynuzları üzerinde dururdu. Boğanın altında bir deniz, denizde büyük bir balık vardı. Onun altında, rüzgarlar ile karanlık bir dünya vardı" (Ögel, 1995, s. 249). Totemizmin izlerini taşıyan, Yakut Türklerinin bazı boylarının ataları ise, bir Alaca İnek idi. Gerçi aynı boylarda bir Boğa Ata da görülmüyordu (Ögel, 1995, ss. 536-537).

Öküzle ilişkin bu karakteristik yaklaşım Oğuz mitolojisinde de mevcuttur. "Buna göre "ilk insan olan Oğuz'un anası Aykağan ilahe, babası ise öküzdür. Mitolojide, boz öküzün henüz üzerinde insan bulunmayan dünyayı boynuzlarında taşıdığı anlatılır. Bir gün boz öküz su içerken ceviz ağacına dayanmış ağaçtan yapılmış, insana benzer bir kukla görür. Kendi kendine 'ne iyi oldu, bu kuklaya can veririm, o da her gün suyum, otumu önüme getirir' diye düşünür. Böylece boz öküz ceviz ağacından yapılmış insan şeklindeki-kuklaya can verir. Görüldüğü gibi Oğuzların mitolojik düşüncesine göre insana can veren boz öküz, ona boy pos veren de ceviz ağacı olmuştur. İnsanların yaşamında ve nimetler elde etmesinde yardım eden güç ve kudret sahibi öküz, onlara can vermiş, onları yaratmıştır. Bu totemist tasavvurun karakteristik tarafı burada totemin, insanların yaşayışı ile doğrudan ilgili ve onlar için vazgeçilmez olmasıdır. Bunu totemist tasavvurların genel özelliği sayabiliriz. Mitolojide boz öküz dünyayı boynuzlarında taşıyan, insana can veren, insanlara yaşamakta ve nimetler elde etmekte yardım eden, aynı zamanda insanları idare edendir. Bu mitolojik düşünceye göre boz öküz, insanlarla birlikte dünyayı, tabiatı, kâinatı idare edendir." (Huseyinov, 1996, ss. 149-150).

Bu noktada, ilmi tartışmalarda söz konusu destan ve mitolojinin baş kahramanı olan ve Oğuzların atası olarak kabul edilen Oğuz Kağan'ın adının öküz ismiyle ilişkilendirildiğine dair görüşler olduğunu da belirtmeliyiz. "Bu görüş

ilk defa D. Sinor tarafından 1949'da Cambridge'de düzenlenen XXI. Müsteşrikler Kongresi'nde ileri sürülmüştür. Sinor; *Oğuz Kağan Destanı*'nın Paris Bibliothèque Nationale'de kayıtlı Uygur harfli nüshasının "ikinci satırının içinde öküz, boğa veya inek olması icap eden bir çatal tırnaklının şekli bulunmaktadır." diyerek bu şeklin Oğuz Kağan'a veya onun babasına ait olduğuna hükmeder. Bundan da Oğuz'un çatal tırnaklı hayvanlara mensup olduğu ve öküzlük cevherinin şüphesiz olduğu sonucunu çıkararak *oguz* ve *öküz* sözcüklerinin art ve ön ünlü nöbetleşmesi ortaya çıkmış aynı sözcükler olduğunu iddia etmiştir" (Şirin, 2019, s. 8).

Öküzü Türk kültürü ve folklorunun kült ve temel metaforlarından biri olarak üreten bu tür örnekleri artırmak mümkündür (Ögel, 1995, ss. 207, 248, 249, 264, 274, 537 ve 538, Ögel, 2010, ss. 82, 83, 440-443, 542, 549, 550, 557). Öküz-boğanın erken devirlerde böyle bir konuma oturtulmasının temelinde ise hiç kuşkusuz ekonomik ihtiyaçların ve yaşanan coğrafyanın karakterize ettiği koşullar yatmaktadır. İç Asya'da oldukça geniş bir coğrafyada uzanan geniş otlaklar at, sığır ve koyun yetiştirilmesi için oldukça elverişliydi. Bu husus söz konusu coğrafyadaki ekonomik üretim tarzını hayvancılığa dayandırarak konar-göçer bir yaşam tarzı üretmiştir. Dolayısıyla İç Asya'daki konar-göçer Türk toplumlarında büyük ve küçük baş hayvanlarla iç içe geçmiş bir yaşam ve kültür formu üretilmiştir. Bu kültürde kağnılara koşulan ve Gök Tanrı'ya kurban edilen öküzler, yukarıda belirtildiği üzere kutsal bir niteliğe bürünmüştür. Ayrıca bu hayvanlar, Uygurlar gibi tarımla uğraşan yerleşik Türk toplumlarında çifte de koşulmuştur.

Ekonomik üretimin hayvancılıktan tarıma kaydığı coğrafyalarda önemi büsbütün artan öküzler yaşamsal bir nitelik kazanırdı. Yerleşik hayatın hüküm sürdüğü tarıma dayalı İran ve Hint kültür dairesindeki bölgelere yakın olan Kırgızlarda Dünyanın öküzün boynuzları üzerinde durduğu inancının varlığı (Ögel, 2010, s.22) söz konusu sürecin bir sonucudur. Türk kavimlerinin İç Asya'dan İran ve Ortadoğu'ya göç etmeleri, Türk tarihinde bir dönüm noktasıdır. Tarım ekonomisi temelli yerleşik hayatın hüküm sürdüğü bu bölgeler aynı zamanda İslam dini ve kültürünün de egemenliği altındaydı. Bu yeni ortama uyum sağlamaya başlayan Türklerin kültüründe zaten önemli bir unsur olan öküz, tarım temelinde karakterize edilmiş olan bu geniş bölgedeki öküz temasıyla da bütünleşecektir. Öküzler özellikle tarımsal hayata entegre oldukça yaşamın da merkezine büsbütün yerleşmeye başlayacaklardır. Evliya Çelebi'nin "...yine deryâ-misâl askerle üzerimize gelirse bizi öküz boynuzunda isek de bizi kırar..." ifadesi hem iri cüssesi ve gücü hem de tarımsal üretimdeki mühim yeri dolayısıyla öküzün bu dönemde toplumsal zihniyette nasıl bir anlam taşıdığını göstermektedir (Evliya Çelebi, 1998, s. 238).

Öküz enerjisinin zirai faaliyetlere entegre edilmesi tarımda bir devrime yol açmıştır. Zira tarihöncesi dönemin çiftçileri ancak elle kazmak için kullanılan çubuklarla işlenebilecek yumuşaklıktaki topraklarla ilgilenebiliyorlardı. Yalnızca bin yıl sonra öküzlerle çekilen sabanların bulunmasıyla bu çiftçiler çok daha sıkı toprakları ve sert kesekleri işlemeye başladılar (Diamond, 2004, s. 98). Bu bağlamda buğday tarımının temelinde birkaç evreden geçtiği söylenebilir. İlk evreyi buğdayın keşfi ve bizzat elle ve ilkel yüzey kazıyıcılarla yapılan faaliyetler oluşturur. Bu evre bir emekleme aşamasıdır. Öküzün evcilleştirilmesiyle elde edilen güç ve enerji kaynağının tarımsal faaliyetlere kanalize edilmesiyle beraber üretimdeki verim bire üç, hatta beş oranlarında bir artış göstermiştir. Öküzün evcilleştirilmesi ve sabanın keşfiyle birlikte bu her iki unsurun da ziraatta kullanılması tarım devriminde önemli bir evredir. Çünkü buğday ve diğer tahıllar toprak yüzeyinden yaklaşık 10-20 cm derinlikte daha iyi bir biçimde kök salma ve güçlenme imkanı bulur. İlkel aletler ve insan gücüyle, hele de nispeten daha sert topraklarda bu derinliğe inebilmek pek mümkün değildi. Sabanların toprağı daha derinden sürebilmesi ve sürülen toprağın miktarının yüksek oranlara çıkması, ancak öküzler sayesinde mümkün olmuştur. Böylece tarımdan elde edilen hâsılat da büyümüştür. Birer tarım medeniyeti olan Sümer, Mısır, Hint, Hitit, Eski Mezopotamya, İran, Antk Yunan gibi kültürlerde öküzün olağanüstü değerler yüklenerek kutsallaştırılmış olmasının sebebi de büyük ölçüde bu tecrübeden kaynaklanmaktadır. Tarımsal alanda yaşanan bu devrimsel yenilik hızla dünyaya yayılmıştır. Böylece öküz insanoğlunun gündelik yaşamında ve uygarlık formunda temel unsurlardan biri haline gelmiştir. Zirai faaliyetler Sanayi Devrimi'ne kadar en önemli ekonomik uğraş alanı olmuştur. Tarımın temel unsuru olan öküzler de varlığını sanayi çağının icadı olan traktörlerin tarımsal üretime entegre edilip yaygınlaştığı döneme kadar sürdürmüştür (Diamond, 2001; McNeil, 2002).

Öküz enerjisinin zirai faaliyetlere entegrasyonu başta geleneksel dönemde Ortadoğu'da başlıca kütleli gıda olan buğdayın ve sair ürünlerin elde edilmesi sürecinde öküzler ekonomik bakımdan oldukça önemli bir vasıtaya dönüşmüştür. Dahası aynı enerji sayesinde, aşağıda da görüleceği üzere, öküzler nakliyat ve taşımacılığın da başlıca unsurlardan biri olmuştur. Enerjisi dışında eti, derisi, boynuzları, kemikleri, hatta dışkı da önemli birer metadır. Bu itibarla öküzlerin alım-satım sürecini kapsayan ticarî faaliyetler söz konusu devirlerde önemli bir ekonomik yere sahiptir.

Osmanlı arşivinde bulunan zengin belge koleksiyonları, söz konusu sürece ışık tutan oldukça otantik vesikalar ihtiva etmektedir. Büyük bir tarım imparatorluğu olan Osmanlı devletinin bürokrasi mekanizması tarımsal üretim ve organizasyonun yanı sıra kırsal hayata ilişkin tüm süreçleri en ince ayrıntılarına kadar kayıt altına almıştır. Söz konusu kayıtlar öküzün yalnız Osmanlı devirlerindeki geçmişi değil, Selçuklu ve hatta yer yer Asya'daki konumu hakkında da fikir vermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Öküz'ün Yeri ve Önemi

Kırsal hayata ilişkin arşiv belgeleri ve bu malzemeler üzerinde yapılan araştırmalar Osmanlı Devleti'nin, bir ziraat imparatorluğu olarak inşa edildiğini ortaya koymuştur (Barkan, 1943; İnalçık, 1990). Bu ifade imparatorluğun yapısı ve doğasını formüle eden bir olgu ve realite olarak değerlendirilmelidir. Tarımın belirleyici önemi ve dönemsel özellikleri ortaya çıkarılmadan Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal-ekonomik, yönetsel ve askerî yapısı anlaşılabilir.

Türk kültürü ve folklorunun şekillendiği temel kolonlardan birini teşkil eden Osmanlı İmparatorluğunun kurulduğu zamanın ve dünyanın başlıca ekonomik ögeleri tarım arazileri ve bu toprakları işleyen emektir. Savaşlar, kanunlar, örgütlenmeler ve kurumlar toprak ekseninde şekilleniyordu. Bu bağlamda Osmanlıların yayılış ve organizasyon koşulları oldukça ilgi çekicidir. Osmanlı düzeninin yeni fethedilmiş coğrafyalarda kurulması ve işletilmesi süreci *Kanun-i Osmani* kavramıyla ifade edilirdi. Kısaca Kanun-i Osmani, yeni fethedilmiş bir bölgede Osmanlı yapılarının, kanunlarının, kurallarının ve düzeninin kurularak ilgili bölgenin bu çerçevede yönetim altına alınmasıydı. Dolayısıyla Osmanlı yönetimi, Kanun-i Osmani denilen belli bir yönetsel rejimin uygulanmasını temsil etmekteydi ve bu rejim de temelde timâr sistemine dayanırdı (İnalçık, 1999, ss. 19-21).

Kanun-i Osmani'nin kuruluşu bir bölgenin fethiyle başlardı. Bundan sonra ilgili bölgedeki -başta hububat ziraatı yapılan tarlalar olmak üzere- bütün topraklar üzerindeki her türlü iyelik hakları ilga edilir ve *mirî* arazi statüsü altına alınan bu araziler bizzat sultanın/devletin mülkü haline getirilirdi. Toprak üzerinde bulunan reaya da bizzat sultanın sürüsü olarak tanımlanan reaya statüsü altında, onun koruması ve sahipliğine alınırdı. Mirî araziye dönüştürülen topraklarda yeni düzenlemeler yapılırdı. Bu düzen Osmanlı'nın sosyal, ekonomik ve yönetsel temelini oluştururdu. Osmanlıda, tarımsal üretimin yapıldığı topraklardaki örgütlenme, kırsal dünyadaki sosyal yapı ve vergilendirme çift-hane denilen bir sistem çerçevesinde düzenlenirdi. Topraklar, bir çift öküz (çift) ve bir çiftçi ailesinin (hane) emek ve organizasyon/ekme-biçme yeteneğiyle üstesinden gelinebilecek ölçülerde parsellenirdi. Böylece çiftlik denilen küçük aile işletmeleri ortaya çıkardı (İnalçık, 1990, s. 7).

Çiftlik kavramının temeli bir çift öküz olgusuna dayanmaktadır. Söz konusu kavram kısaca, bir raiyyet hanesinin tasarrufuna verilmiş *bir çift öküzlük arazi* parçasını ifade etmektedir. Ancak bir çift öküzün ve bir köylü ailesinin üretebileceği emek ve organizasyonla işlenebilen bu arazi birimi de bu bir çift öküze binaen kısaca çiftlik olarak ifade edilmiş olup *bir çift öküzlük yer* anlamına gelmektedir (İnalçık, 1959, ss. 577-583). Nitekim çiftlik kavramıyla formüle edilen arazi parçalarının bazı Osmanlı kanunnâmelerinde, açık bir biçimde "öküzlük yer" ve "öküzlük" şeklinde ifade edildiği görülmektedir (Akgündüz 1992a, ss. 213-214; Akgündüz, 1994b, s. 408). Çiftlik kavramı, Ebu Suud Efendi'nin malikâne-divani sisteminin meşruiyet ve dayanağına ilişkin fetvasında da *öküzlük* olarak tanımlanmıştır (Akgündüz, 1990a, s. 148). Bir çiftliğin boyutu ise toprağın verimine göre 60 ile 150 dönüm arasında olurdu (Barkan 1943, s. 47; İnalçık, 1991, p. 32). Tarım ekonomisinin temelini teşkil eden bu çiftliklerin parçalanması ve kaybolmasını engellemek için kanunlarla birçok önlem alınmıştır (İnalçık, 1990, ss. 4-10; İnalçık, 1991, pp. 32-33).

Osmanlı kanunnâmelerinde alan ölçüleri ve mahiyetleri titiz bir biçimde çizilen çiftlik kategorilerinin köylünün sahip olduğu öküz adedine göre belirlendiği görülmektedir. Boş toprağın onu işleyecek elden çok daha fazla olduğu bu devirlerde bir çiftliğin sınırlarını, toprağın verimi doğrultusunda standart olarak 60-150 dönüm arasına sıkıştıran etmen raiyyetin sahip olduğu öküz adedidir. Köylünün tasarruf edeceği çiftliğin *bütün, nîm (yarım), bennâk* yahut *ekinli bennâk* olmak üzere, hangi kategoride olacağını elindeki öküz tayin ediyordu (İnalçık, 1959, ss. 577-593). Bu dönemde kullanılan kara sabanın toprağı sürebilmesi için gereken enerji ancak bir çift öküzün gücüyle elde edilebilmekteydi. Sabana koşulan bu bir çift öküzle bir iş gününde, arazinin yapısal koşulları da düşünülüğünde, ancak üç dönüm kadar bir arazi sürülebilmekteydi (Balçık, 2019, s. 120). Çiftlik ünitesindeki arazinin yılda en az iki kez sürülmesi zorunluluğu ve ekim süreci, öküzleri yılın yaklaşık üç ayı boyunca tarlada koşum altında tutmaktaydı. Toprağın sürülmesi için elverişli zamanların Nisan ayının sonlarından başlayarak Kasım'ın ilk günlerine dek sürmesi, üstelik ekinin işlenmesi, harmana taşınması ve harmanlanması işlerinin de yine bu dönemde olması, sadece topraktaki mesaisi asgari üç ay süren öküzü bütün bu işlerin tamamlanması adına yoğun bir tempoya sokardı. Mayıs ve Haziran'da ekime hazırlık için toprağın sürülmesi, Temmuz ve Ağustos ayları boyunca tarlada işlenen ekinin harmana taşınıp burada dövülmesi, ekim öncesinde tarlanın bir kez daha sürülmesi yahut tapanlanması ve nihayet tohum ekme işi Kasım'ın ortalarına kadar devam ederdi. Osmanlı bürokrasisi söz konusu çiftlik ünitesini ve kategorilerini belirleyen arazi miktarını dilimlerden adeta kısıtlı bir zamana karşı yürütülen bu çetin süreçte, işlerin yetiştirilmesini sağlayabilmek için öküzü işin temel ölçüsüne dönüştürmüştür. Bu bağlamda köylünün sahip olduğu öküz, öncelikle tasarrufuna çiftlik verilip verilmeyeceğini, verilmesi halinde de bu çiftliğin hangi kategoride olacağını belirliyordu. Bu suretle, rakabesi sultana/devlete ait olan ve *mirî* arazi olarak tanımlanan bütün ziraat arazileri, kanunlar çerçevesinde tahakkuk eden vergileri ödemeleri koşuluyla köylü reayanın tasarrufuna verilirdi. Köylüye kiralanan çiftlik ünitesinin kategorisi de iki veya bir adet öküze sahip olmak, öküzü olmaksızın sadece çekirdek aile emeğini sunmak ya da bekar bir erkek emeği doğrultusunda belirlenirdi. İki adet yani bir çift öküze sahip bir köylü ailesi/hanesine bütün çiftlik, bir adet öküzü olan bir köylü hanesine nîm/buçuk çiftlik, öküzü olmayan bir köylü hanesine bennak/ekinli bennak ve nihayet bekar erkek bireylere ise 5-10 dönümlük kara/caba tabir edilen kategoride bir çiftlik ünitesi verilirdi (İnalçık, 1959, ss. 581-592; Akgündüz, 1993, ss. 213-214). Bu suretle ilgili hanenin üretimdeki yeri ve ödemekle yükümlü olduğu vergiler

belirlenirken, tarımsal üretim kapasitesinin de en üst seviyeye çıkarılması sağlanırdı. İmparatorluğun arazi kayıtlarını içeren tahrir defterlerindeki veriler, köy birimleri teşkil eden çiftlik ünitelerinin büyük bir kısmının bütün çift ve nîm çift olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla büyük bir tarım imparatorluğu olan Osmanlı devletinin ekonomik, sosyal ve malî yapılanmasının temelinde ve işleyişinde öküz oldukça önemli bir yere sahipti. Öküz alamayacak kadar yoksul olan ailelere ve bekarlara, üstesinden gelebilecekleri ölçüde toprak kiralınmasıyla, hem bu insanların geçim meseleleri çözülüyor hem de imparatorluk arazilerinin işlenme oranı maksimum seviyelerde tutuluyordu. Böylece üretim kapasitesi, vergi ve ekonomik refahın artırılması hedefleniyordu. Osmanlı pratiği ve kurumları, öküzün zirai hayatta sahip oldukları yeri ve önemi detaylı bir biçimde gözler önüne sermektedir. Tarımsal üretimin, kırsal hayatın sosyal-ekonomik yapısının ve idari ve mali organizasyonun, temelinde öküz bulunuyordu. Öküzlerin tıpkı diğer tarım toplumlarında olduğu gibi, Osmanlı imparatorluğunda da temel yapı taşlarından birini oluşturduğunu söylemek abartısız bir tanımlama olacaktır. Dolayısıyla temel kolonlarından birini öküzün teşkil ettiği imparatorluğun sosyal ve ekonomik yapısı da adeta Eski Türk mitlerinde tanımlandığı üzere, bir bakıma öküzün boynuzları üzerine oturtulmuş oluyordu.

Bu noktada hemen belirtmeliyiz ki, kulluk akçesi de denilen ve köylü reayadan alınan çift resmine yalnızca çiftlik tasarruf edenler tabiydi. Dolayısıyla kaç adet öküze sahip olursa olsun, bu vergi tasarrufunda çiftlik bulunmayan reayadan alınmazdı. Bu husus "*resm-i çift arza bağlanmış*" denilerek formüle edilip bu verginin harac-ı muvazzaf kapsamında olduğuna dikkat çekilmiştir. Dolayısıyla klasik çağda Osmanlı sisteminde diğer büyük baş hayvanlar gibi köylünün öküzü de vergiden muaf tutuluyordu (Barkan, 1943, s. 133; İnalçık, 1959, ss. 582-583; Akgündüz, 1990a, ss. 171, 187 ve 188; Akgündüz, 1991, ss. 360 ve 363; Akgündüz, 1992b, s. 216; Akgündüz, 1993, s. 213).

Nim çift tasarruf eden köylü hanelerinin tek öküze sahip olduklarını belirtmiştik. Bunların sabanı yürütebilmeleri için çifti tamamlamaları, yani çifte kendi öküzlerinin yanında bir öküz daha koşmaları gerekirdi. Bu iş ise nadirde olsa kiralama yöntemiyle çözülebildiği gibi genelde kendileri gibi nîm çift tasarruf eden diğer öküz sahipleriyle ortaklık kurulması yoluyla halledilirdi. Bu çerçevede ortaklık kuran iki köylü, sahip oldukları birer öküzü, bir çift halinde koşarak işlerini görürlerdi. Sadece bir adet öküzü olan köylü bir bakıma, işlerini kendisine nim çift verilmesi sayesinde sorunsuzca görebilmiş oluyordu. Aralarındaki bu ortaklık öküzleri sağlıklı ve hayatta olduğu sürece devam ederdi. Bugün Türk kültüründe, folklorunda ve anlam dünyasında önemli bir metafor olarak varlığını sürdüren "öküz öldü ortaklık bozuldu" sözünün tarihi arka planı işte bu süreç teşkil eder. Temelinde Türk kültürü ve toplumsal yapısının önemli unsurlarından biri olan imece anlayışının bulunduğu bu yöntem, ziraata dayalı kırsal alanda dayanışmanın sosyal ve ekonomik yapıyı nasıl karakterize ettiğini gösteren başat örneklerden biridir. Nitekim, süreci formüle eden söz konusu atasözü de uzun asırlar boyunca tecrübe edilen bu ortaklığın pratik hayatta, toplumsal hafızaya ve düşünce koduna dönüşecek kadar etkin ve yoğun olduğunu kanıtlamaktadır.

Ancak böyle bir ortaklığın Fatih tarafından İstanbul'un etrafındaki köylere yerleştirilen ve ortakçı kullar olarak tanımlanan çiftçiler için geçerli olmadığını belirtelim. İstanbul'un iase meselesi nedeniyle sultanın kişisel köleleri statüsüne alınan bu köylülerin, başta çifte koşulan öküzler olmak üzere, tohumları ve her türlü araç ve gereçleri devlet tarafından temin edilmekteydi (Barkan, 1939, ss. 29-74; Akgündüz, 1990b, s. 309). Ortakçı kul statüsünde olan bu unsurlardan bazılarının, kendilerine verilmiş olan bir çift öküz kombinasyonunu, bu öküzlerden birini satıp ellerindeki birer öküzle ortaklaşa çifti tamamlamaya çalıştıkları tespit edilmiştir. Suistimal vasıtasına dönüştürülen bu kabil çift ortaklığı yasaklanmıştır. Bu istismarcıların tespit edildikten sonra sattıkları öküzü satın alarak çifti tamamlayıp ziraata devam etmeleri, buna uymayanların ise gerekli cezalara çarptırılmaları kanun haline getirilmiştir (Akgündüz, 1990b, s. 463 ve 470.).

Sipahilere timâr birimlerini teşkil eden köylerde kendi hane halkı ve personelinin ihtiyacı için timâr rezervi kapsamında bir adet ya da daha fazla sayıda çiftlik verilirdi. Hâssa çiftlik olarak tanımlanan bu toprakların işletim yöntemlerinden biri de köylü raiyyet ortaklık kurmaktır. Hâssa çiftliklerin ortak işletimi halinde, tohum ve çifte koşulan öküzler sipahi ve köylü tarafından yarı yarıya karşılır ve elde edilen mahsul de yine yarı yarıya paylaşılırdı. Ancak Sipâhi şayet tohumun yarısını ve çifti oluşturan öküzlerden birini vermediği yıllarda mahsulün yarısını alamaz ancak tahakkuk eden öşrü alabilirdi (Akgündüz, 1994a, ss. 292-293).

Köylünün ihtiyaç duyduğu öküzlerin büyük bir kısmı köy içerisinde yahut civar köylerden satın alınmak suretiyle temin edilirdi. Bu satışların bir kısmı kadı huzurunda gerçekleşir, bir kısmı da yaşanan anlaşmazlıklar nedeniyle adli süreç çerçevesinde yine kadı efendiye intikal ederdi (Özpolat, 2016, s. 348). Bunun dışında kent ve kasaba pazarlarında alınıp satılan öküzlerden bâc vergisi kapsamında, miktarı sancaklara göre değişiklik gösteren bir miktar akçe alınırdı. Ayrıca pazara getirilen at, eşek ve öküzler için satıcıdan her yüz akçede bir akçe olmak üzere, *resmi dellaliye* vergisi alınırdı (Akgündüz, 1991, s. 278; Barkan, 1949, s. 157). Kent pazarlarına getirilen öküzlerin bir kısmının da et için satıldığı görülmektedir. Bu maksatla satılan öküzler genelde yaşlılık, güçten düşme ya da sağlık sorunları nedeniyle artık çifte koşmaya elverişli olmayan hayvanlardır. Kesilmek için pazara getirilen ve genellikle kasaplar tarafından satın alınan bu öküzlerin alım, satım ve boğazlanma işlemlerinden bir miktar vergi alınırdı (Akgündüz, 1990, ss. 446, 513, 516 ve 519; Akgündüz, 1992b, ss. 182, 248, 389, 391, 392, 394, 396, 417, 618 ve 620). Kent pazarlarında yapılan öküz alım ve satımları genelde imparatorluk içerisindeki ilgili sancağın sınırları içinde gerçekleşirdi. Osmanlı kanunnâmeleri öküz ihracına yalnızca Kefe sancağında izin verildiğini göstermektedir. Bu doğrultuda Karadeniz'in kuzeyinde

Çerkezlerin, 16 akçelik bâc vergisinin yanında ihraç nedeniyle tahakkuk ettiği anlaşılan 100 akçe daha vergi vermeleri koşuluyla satın aldıkları öküzleri Çerkezistan'a götürmelerine izin verilmiştir (Akgündüz, 1993, s. 577 ve 582).

Pazar vergisi olan *bâc*'in oranı pazara getirilen nesnenin türüne ve miktarına göre değişirdi. Bu miktar pazara nakil sırasında kullanılan vasıtada öküz kullanımına göre de belirlenirdi. Öküzlerin çektiği arabalarla getirilen yük doğal olarak diğerlerinden fazla olurdu ve bu da alınacak bâcın miktarının daha yüksek olmasını gerektirirdi. Bu suretle öküzler vergi tayininde bir ölçü birimi olarak baz alınır ve yükten alınacak pazar bâcında arabaya koşulan öküz adedi de değerlendirmeye katılırdı (Akgündüz, 1990, s. 417; Akgündüz, 1994a, ss. 745-746; Akgündüz, 1994b, s. 179 ve 314).

Zirai ekonominin başat unsurlarından olan öküzlerin bakımı ve beslenmesi işi tarımın karakterize ettiği geleneksel dönemde oldukça önemli bir mesele olmuştur. Üretim faaliyetlerinin herhangi bir aksaklığa uğramadan sürdürülebilmesi ve işin standart seviyelerde tutulabilmesi için öküzlerin sağlıklı ve güçlü olması temel koşuldur. İri bedeni ve ürettiği enerji/işgücü nedeniyle yüksek miktarda besine ihtiyaç duyan öküzlerin beslenmesi ve yiyeceği yem, saman ve diğer yiyeceklerin tedariki başlıca meselelerden biri olmuştur. Soğukların düştüğü Kasım ayı başlarından Mart'ın ortalarına dek ahırda tutulan öküzler bu süre zarfında daha önce stoklanan yem ve samanla beslenirdi. Köylünün bahar ve yaz aylarında başlıca meşgalelerinden biri, başta çift öküzleri olmak üzere, bütün hayvanları için kış aylarında gereken yem ve samanı tedarik edip depolamaktı. Bu bakımdan bahar ve yaz ayları bir yandan da öküzlerin ve diğer hayvanların yemi için buğday, arpa, fiğ, burçak, yonca, yulaf, çayır ve saman gibi nesnelere tedarik etmekle geçirdi. Dink tabir edilen değirmenlerde kırılabilen bu tahıllar, hasatta elde edilen saman ve mera ve çayırlardan biçilen çayırlar kuru ortamlarda depolanırdı. Bilhassa öküzlerin zirai ekonomideki önemi ve yeri, yiyecek tüketme kapasitesi ve ihtiyacı, bu iş üzerine büyük bir ciddiyetle eğilme zorunluluğunu doğururdu. Büyük fedakârlık ve güçlüklerle hazırlanan yem ve saman stoğuyla ancak Mart'ın ilk günlerine kadar idare edilirdi. Havaların ısınması ve tabiatın canlanması öküzlerin yeniden otlak ve çayırlarda yayılmasını sağlarken yem ve saman stokları tükenmiş olan köylüyü de rahatlatırdı. Bahar ve yaz mevsimlerinde diğer hayvanlar gibi öküzlerin de otlığa çıkarılmasıyla köylünün üzerinden büyük bir yük kalkmış olurdu. Ancak kimi dönemler kış mevsiminin birkaç gün bile uzaması, hele Mart 9'undan sonra ve Nisan ayında kar ve don görülmesi gibi olağandışı iklim olayları köylü için bir felaket demektir. Adeta kıyametle özdeşleşen bu felakette köylü öküzlerini yaşatmak için olağanüstü mücadeleler sergilerdi. Zira öküz köylü raiyyet için yaşamsal bir öneme sahipti ve kaybı felaket anlamına geliyordu. Nitekim bu süreç "kork April'un beşinden, öküzü ayırır eşinden"; "samanın iyisini Mart'a koy, Mart'a koymazsan koca öküzün gönünü avluya" gibi atasözlerini üretmiştir. Köylü, genelde kışın uzaması halinde ve diğer kıtlık dönemlerinin doğurduğu dar zamanlarda sadece öküzleri için değil, hane halkı adına da yaşamsal bir sınavdan geçirdi. Böyle dönemlerde yem ve samanın yanı sıra kendi yiyecek stokları da tükenen ve tedarik kanalları kapanan köylü, kendileriyle öküzleri arasında bir tercih yapmak zorunda kalırdı. Çoğu zaman bu tercihi öküz lehine yapan köylü hane halkının tükenmek üzere olan erzâğını öküzlerini hayatta tutabilmek için kullanırdı (Kula, 1985, ss. 45-46). Çünkü kendisi ve ailesinin de kaderi öküzün bu badireyi atlatabilmesine bağlıydı.

Köylü ve köyün potansiyeli ile hazırlık için zamanın kısıtlı oluşu, öküzün uzun kış günleri boyunca ihtiyaç duyacağı yüksek miktarlardaki yem ve samanın tedarikini güçleştirirdi. Köylü hasat sırasında harmanda tahıldan ayrılan samanı titiz bir biçimde samanlığına kaldırırdı. Elde edilen buğday, arpa, çavdar gibi tahıllardan bir kısmı *öküz hakkı* olarak ayrılırdı. Osmanlı kanunnâmeleri, imparatorluk idaresinin bu mühim meseleye çözüm üretmek adına titiz çalışmalarda bulunduğunu ortaya koyuyor. Bu kapsamda köylü raiyyetin tasarrufundaki çiftliğin birkaç dönümlük kısmını çift öküzlerinin ihtiyacı için boz koyarak mera haline getirmesine izin verilmiştir (Akgündüz, 1990b, s. 66 ve 257; Akgündüz, 1992a, s. 309 ve 391; Akgündüz, 1992b, s. 75, 94, 135 ve 136; Akgündüz, 1993, s. 291 ve 477; Akgündüz, 1994a, s. 234). Çift öküzünün ihtiyacı için bu suretle teşkil edilen çayırdan öşür alınması da kati bir biçimde yasaklanmıştır (Akgündüz, 1991, s. 100). Çünkü bu çayır ekonomik bir gelir kalemi olarak değil, sistemin sorunsuz işlemesi için kurgulanmış bir altyapı unsuru olarak değerlendirilmiştir.

Beslenme meselesi merkezî idare tarafından bu suretle güvence altına alınan öküzün imparatorluğun sosyal ve ekonomik organizasyonu açısından ne denli önemli olduğu bir kez daha gözler önüne serilmektedir. İmparatorluk ekonomisinin en mühim kolunu olan bu toprakların sorunsuz bir biçimde işletimi yaşamsal bir süreçti. Bu itibarla toprağın sürülmesinden ürünün pazarlanmasına kadar olan tüm süreçler en ince ayrıntılara dek titiz bir biçimde kurgulanarak kontrol altında tutulmuştur. Ekili arazinin, yabancı hayvanlardan olduğu kadar köylünün at, eşek, katır, deve, koyun, buzağı, domuz gibi evcil hayvanlarından korunmasına da büyük bir dikkat gösterilmiştir. Sancak kanunlarıyla sıkı önlemler alan imparatorluk idaresi, hayvanları ekili araziye zarar veren köylüye resm-i deştbanî adı altında tazminat ve sopayla ta'zir cezası yüklemiştir. Ödenecek tazminatın ve atılacak sopanın miktarı ekili araziye zarar veren hayvanın cinsine göre belirlenmiş olup öküzün verdiği zarar için tayin edilen ceza miktarı deştbanî resminin en üst kategorisini oluştururdu. Bu cezanın kapsamı sadece tarlalarla sınırlı değildi, bağ ve bostanları da içeriyordu (Akgündüz, 1990a, s. 186; Akgündüz, 1990b, s. 426; Akgündüz, 1991, s. 315 ve 426; Akgündüz, 1992a, s.304 ve 368; Akgündüz, 1992b, s. 416 ve 423; Akgündüz, 1993, s. 241; Akgündüz, 1994a, s. 490 ve 522; 1994b, s. 229 ve 404; Akgündüz, 1996, s. 502). İmparatorluğun öküzlerin ihtiyacı için köylüye çiftlik arazisinin birkaç dönümünü boz bırakıp çayıra dönüştürmesi için verdiği izin göz önüne alındığında, buna rağmen öküzlerini başı boş bırakıp çiftliklere zarar vermesi, pratikte bir bakıma bu cezayı göze aldığına yorumlanabilir.

Osmanlı kanunnâmeleri öküzlerin değirmenlerde de çalıştırıldığını göstermektedir. Bilindiği üzere bu dönemde değirmenlerin neredeyse tamamı su ve rüzgâr enerjisiyle yürütülmektedir. Ancak su ve rüzgâr kullanımına elverişli olmayan yerlerde değirmenlerin at ve öküzlerle işletildiği görülmektedir (Akgündüz, 1994a, s. 461; Akgündüz, 1994b, s. 317). Ayrıca Musul gibi su kıtlığı olan yerlerde öküzler sebze üretiminde kullanılan suyun kuyulardan çekilmesi işinde de kullanılmışlardır. (Akgündüz, 1992b, s. 210).

Modern döneme dek ziraî üretim ve lojistik gibi yaşamsal süreçlerin temel bileşeni olan öküzün eti, derisi, boynuzu ve dışkısından da istifade edilmiştir. Genelde yaş, sakatlık ve hastalık gibi zorunlu hallerde artık üretim ve nakliyat için uygun olmayan öküzler kesilip besin kaynağı olarak değerlendirilirdi. Bu kabil çaptan düşen öküzler çoğunlukla kentlerdeki kasap esnafına satılırdı. Burada hem eti hem de derisi değerlendirilirdi. Böylece endüstrinin temel hammaddelerinden biri olan deri temini için de önemli bir kaynak yaratılmış olurdu. Boyutu ve kalınlığı itibarıyla öküz derisi/gönü oldukça kıymetli metallerden biriydi. Osmanlı kanunnâmeleri ham ya da debbağlar tarafından işlenmiş öküz ve sığır derilerinin sektördeki en pahalı kategoride yer aldığını ortaya koymaktadır. (Akgündüz, 1990b, s. 211; Akgündüz, 1991, s. 113; Akgündüz, 1992a, ss. 326-327; Akgündüz, 1994a, ss. 761-762; Akgündüz, 1994b, s. 110; Akgündüz, 1996, s. 529). Dışkısı gübre ve tezek/yakıt olarak kullanılan öküzün boynuzlarından da bazı eşya ve aletler imal edilirdi.

Ziraî organizasyonda öküzler, tarlanın sürülmesi ve ekilmesi temelindeki üretim işlerinin yanı sıra koşuldukları araba ve kağnılarla başta ekinin harmana, ürünün ambara, değirmene ve nihayet kent pazarına taşınması gibi nakil süreçlerinin temel unsurlarıydı. Öküzlerin bu süreçteki rolü, tekerleğin icadıyla birlikte başlamış ve ilk tekerlekler tarım ürünlerini nakletmek için kullanılan öküzlerin koşulduğu arabaların birer parçası olmuştur (Diamond, 2004, s. 247). Türk kültüründe genelde kağrı adıyla tanımlanan öküzlerin koşulduğu bu arabaların kullanım tarihi İç Asya'daki atlı göçebe bozkır hayatı dönemine kadar uzanır. Daimî olarak hayvanlar için elverişli otlak arama döngüsünde yaşanan bu dönemde kağrı ve bunu çeken at ve öküzler konar-göçer hayatın temel enstrümanlarındandı. Öküzlerin koşuldukları kağnılarla birlikte Türk topluluklarının, İç Asya'dan Dünya'nın farklı yerlerine göçebilmelerinde önemli rol oynadığına şüphe yoktur. Öküzlerin koşulduğu kağnılarla taşınan nesnelere sadece köylü raiyyetin ziraî ürünleriyle ya da konar-göçerlerin çadır, çadır aksamı, halı, kilim, kap, kacak gibi eşyalarıyla sınırlı değildir. Bu kağnılar ayrıca bireylerin ulaşımını sağlayan ve sair ürün ve malzemeleri kasaba ve kentlere nakleden temel vasıtalarıdır.

Öküzler ve koşuldukları kağrı/arabalar, modern dönemlere kadar sadece sosyal-ekonomik alanda değil, askeri alanda da kullanılan temel nakil vasıtalarındandı. Silah, mühimmat, harp levazımı, erzak, çadır, metal, ahşap ve muhtelif araç-gereç ve malzemelerin nakil sürecinde bu arabalar ve onu çeken öküzler başlıca lojistik unsurlardan biriydi. Osmanlı savaş makinasının temel kolonlarından birini teşkil eden lojistik sürecinin sorunsuz bir biçimde çalışabilmesi için binlerce öküz, araba ve arabacı orduda görev alırdı. Ateşli silah teknolojisiyle birlikte öküzler topları da çekmeye başlamışlardır. Bilindiği üzere İstanbul surlarını aşmak için Edirne'de dökülen büyük *şahi* toplarının kale önüne nakil işlemi, öküzlerin bu süreçte sergiledikleri ilk örneklerden biridir. Yeri gelmişken yine İstanbul kuşatmasında Osmanlı donanmasının karadan yürütülerek Kasımpaşa surlarından Haliç'e indirilmesinde gemilere koşulmalarının, öküzlerin harp sahasında kullanım alanlarına ilişkin çarpıcı örneklerden biri olduğunu belirtmeliyiz. Haliç'in girişini kapatan devasa zincir ancak bu suretle bertaraf edilebilmiştir. Bilindiği üzere bu silahları ordu ve savaş sistemlerine erken dönemlerde entegre eden Osmanlılar rakiplerine karşı büyük bir üstünlük kurdular. Özellikle kuşatma savaşlarında kaleler bu yeni silahla daha kolay bir biçimde açılabilmiştir. Bu silahların Osmanlı savaş makinasının temel unsurlarından birine dönüşmesinde, teknik tabirle *top çeken öküzlerin* oldukça mühim bir yeri vardır (Akgündüz, 1992a, s. 481; A.DVNSMHH.d., 77 – 436; AE.SMMD.IV., 74 – 8768; AE.SMST.II., 44 – 4370; AE.SMMD.IV., 67 – 7878).

Bu suretle öküz, asker bir millet olan Türklerin harp tarihinde de müstesna bir yere oturmuş ve bu süreçteki son ve destansı rolünü de Kurtuluş Savaşı'nda icra etmiştir. Kahraman Türk kadını tarafından büyük fedakarlıklarla inşa edilen bu süreçte adeta bu tarihin kaderine son kez koşulmuşlar ve çektikleri kağnılara yüklenen cephane, erzak ve sair malzemeyi cepheye sorunsuz bir biçimde ulaştırarak pratikte gündelik hayattaki yerlerinden Türk tarihine, kültürüne ve zihniyetine taşınmışlardır. Cumhuriyet Döneminin birinci emisyon 1 lirasının (1927) ön yüzünde bir çift öküzle karasaban süren köylü resmi bulunması; Selahattin Reşit Alan'ın Eskişehir Tayyare Tamirhanesinde yaptığı ilk milli uçağımızın (1932) ambleminin öküz olması (Şirin, 2019, s. 5), 20. yüzyılın ilk yarısında, yani yerlerini traktöre teslim etmeden hemen önce değerlerinin hala zirvede olduğunu gösterir.

Sonuç

Öküz temasının işlendiği soyut folklor unsurları, tarihsel süreç temelinde irdelendiğinde açıklık kazanarak daha anlamlı hale gelir. Bugün Türk folklorunda özellikle soyut/sözlü kültür varlığımız içinde önemli bir yere sahip olan öküz teması yukarıda ana hatlarını açıklamaya çalıştığımız esaslı ve derin bir tarihi arka plana sahiptir. Binlerce yıl boyunca insanoğlunun yaşamında belirleyici bir yere sahip olan öküzler, iç içe yaşadıkları insanoğlunun zihniyet ve anlam dünyasında da doğal olarak önemli bir yer edinmiştir. Böylece öküz, anlamsal bir metafora, sembole dönüşmüştür. İnsanoğlunun algısını etkileyen ve düşünce dünyasını belirleyerek orada bir yer tutan imgeler ve semboller kolayca

belirip oluşmaz. Bir takım önemli tecrübeler ve uzun süre hissedilen gereksinim, beklenti ve korkular insan algısı ve zihniyetinde zamanla yer tutmaya başlar. Daha sonra insan aklı, sistematik biçimde bu imge ve sembolleri kullanarak bir düşünce ve anlam dünyası kurarak metafora dönüştürür. Bugün Türk folklorundaki öküz teması zorlu ve uzun bir süreçten süzülerek anlam dünyamıza yerleşmiştir. Bu tema uzak bir geleceğe de miras olarak devredilecektir. Çünkü insanlık tarihinde ve Türk toplumunda çok büyük bir yere sahiptir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri:

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi:

Mühimme Defteri (A.DVNSMHH.d) no: 77, hüküm no: 436 (H. 01.02.1014).

Ali Emiri, Sultan Mehmed IV. (AE.SMMD.IV.), no: 67-7878 (H. 16.05.1083).

Ali Emiri, Sultan Mehmed IV. (AE.SMMD.IV.), no: 74-8768 (H. 16.09.1089).

Ali Emiri, Sultan Mustafa II. (AE.SMST.II), no: 44-4370 (H. 29.12.1107).

Yayınlar:

Akgündüz, A. (1990a). Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, c. I., İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.

Akgündüz, A. (1990b). Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, c. II., İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.

Akgündüz, A. (1991). Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, c. III., İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.

Akgündüz, A. (1992a). Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, c. IV., İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.

Akgündüz, A. (1992b). Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, c. V., İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.

Akgündüz, A. (1993). Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, c. VI., İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.

Akgündüz, A. (1994a). Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, c. VII., İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.

Akgündüz, A. (1994b). Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, c. VIII., İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.

Akgündüz, A. (1996). Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, c. IX., İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.

Akman, E. (2012). "Türk Mitolojisi ve Halk Şiirinde "Sarı/Kızıl Öküz" İnancı". *Türkiyat Mecmuası*, c. 22, 1-16.

Balcı, F. (2019). *Türk Kültür Tarihinde Boğa-Öküz*. İstanbul: Hiperyayın.

Barkan, Ö. L. (1939). "XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri: Kulluklar ve Ortakçı Kullar. A., İstanbul Haslar Kazasındaki Ortakçı Kullar". *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. I, S. 1, ss. 29-74.

Barkan, Ö. L. (1943). *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, I: Kanunlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları.

Diammond, J. (2004). *Tüfek, Mikrop ve Çelik İnsan Topluluklarının Yazgıları*. Çev. Ülker İnce. Ankara: Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu Yayınları.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî (1998). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi II*. Kitap. Haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İnalçık, H. (1959). "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu". *Belleten XXI*, 576-610.

İnalçık, H. (1990). "Köy, Köylü ve İmparatorluk". V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi. M.Ü. Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, İstanbul 21-25, Ağustos 1989. Tebliğler. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 1-11.

İnalçık, H. (1991). "Çiftlik". *The Encyclopaedia of Islam*, (yeni edisyon) II. Leiden: E. J. Brill. Vol. II, 32-33.

İnalçık, H. (1999). "Osmanlı Döneminde Balkanlar Tarihi Üzerinde Yeni Araştırmalar". *Tarihte Güney-Doğu Avrupa: Balkanolojinin Dünü, Bugünü ve Sorunları*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Yayınları. 15-23.

Hüseyinov, Y. (1996). Eski Oğuz mitlerinin felsefi boyutu. *Bilig*, 2, 149-152.

Korkmaz, M. (2010). *Zerdüş Dini İran Mitolojisi*. Ankara: Alter Yayınları.

Kula, W. (1985). *Feodalizmin Ekonomik Teorisi*. Çev. Oğuz Esen. Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.

McNeil W. (2002). *Dünya Tarihi*. Çev. Alâeddin Şenel. Ankara: İmge Kitabevi.

Ögel, B. (2010). *Türk Mitolojisi*, c. I., Ankara. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi*, c. II., Ankara. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Özpolat, L. (2016). "1 Numaralı Konya Şer'îye Sicili (970-1019 / 1563-1610) (Değerlendirme ve Transkripsiyon)". *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Selçuk Üniversitesi, Konya.

Şirin, H. (2019). "Öküz Sözcüğü Üzerine". *Türk Dili CXVI-816*, 4-17.

Turan, O. (1941). *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*. İstanbul: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Uraz, M. (1994). *Türk Mitolojisi*. İstanbul: Düşünen Adam Yayınları.

Yazır, E. H. (2007). Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali. Sadeleştiren Mehmet Şirin Doğan. İstanbul: Seda Yayınları.